

„*A padok előtt tanári asztal ül.*”
A hanti ’ül’ szóból létrejött kvázi-kopuláról

SIPOS MÁRIA

MTA Nyelvtudományi Intézet
sipos.maria@nytud.mta.hu

1. Bevezetés

Az alábbi írás olyan vizsgálatok része, amely a hanti, azon belül a színjai nyelvjárás ’ül’, ’áll’, ’fekszik’ jelentésű igéinek jelentésváltozásaira, különösen a lokatív mondatokban betöltött kvázi-kopula funkciójukra irányul. Mivel az ’áll’ és a ’fekszik’ igék jelentései a színjai hantiban etimológiai vonatkozásaik nélkül nem írhatók le, a jelen cikk tárgyát kizárólag az ’ül’ ige jelentései és funkciói képezik.

Az obi-ugor nyelvek lokatív, azaz *Hol?* kérdésre felelő mondataiban előforduló kvázi-kopulákat ez idáig nem írták le, de észlelések megfogalmazódtak arról, hogy az ’ül’ jelentésű igék másként metaforizálódnak, mint pl. a magyarban.¹ A címben idézett részleten kívül jellemző használata, hogy ha egy város vagy falu, illetve nagyobb tárgy elhelyezkedéséről van szó, legtöbbször az ’ül’ jelentésű ige szerepel a mondatban, például (1) (2):

(1) suriskári hanti (Lazarev – Akszarina – Szengepov 1984: 20)

salexard wəš as awət-na əməs-l.
Szalehard város Ob folyófok-LOC ül-PRS.SG3

’Szalehard város(a) az Ob folyófokánál fekszik / terül el / található / van [lit.: ül].’

(2) suriskári hanti (Hatanzejev 1955: 110)

χət kütəp-na karti kūr əməs-l.
ház közép-LOC vas kályha ül-PRS.SG3

’A ház közepén vaskályha van/áll [lit.: ül].’

¹ A 2018-as szegedi nyelvtörténeti konferencián Sipőcz Katalin jelezte egy hozzászólásban, hogy a manysi nyelvórán Mikola Tibor is úgy fogalmazott: ha az ’ül’ jelentésű igét emberre használják, akkor az *ül* szóval kell magyarra fordítani, ám ha tárgyakkal összefüggésben szerepel, akkor a magyar *áll* szónak felel meg.

A fenti példák suriskári dialektusú tankönyvekből származnak, amely az alább vizsgálendő szintjai nyelvjáráshoz közeli változat, de ugyanez figyelhető meg például a kazimi szövegekben is (3), valamint a manyisi szótár *ūnli* 'ül' szócikke is ilyen jelentésmegadással kezdődik: 'ül, áll (ha a tárgy szélesége, ill. hossza nagyjából azonos a magasságával)' (Munkácsi – Kálmán 1986: 695).

(3) kazimi hanti (Szengepov 2008: 43)

<i>kort</i>	<i>kūlɬəp-ən</i>	<i>kārəs</i>	<i>χət</i>	<i>əməs-λ.</i>
falu	közép-LOC	magas	ház	ül-PRS.SG3

'A falu közepén magas ház áll.'

Írásom az alábbi kérdésekre keresi a választ: a) Milyen megkötések körvonalazódnak a korpusz alapján a kvázi-kopula használatára nézve? b) Mivel magyarázható az 'ül' ige európai szemlélettől eltérő használata?

A cikk felépítése a következő: a szintjai hanti nyelvjárás és a szintjai korpusz (2) bemutatása után a kvázi-kopula és a testtartást kifejező igék fogalmának (3) tisztázása következik. Ezután a hanti 'ül' ige jelentésváltozásait tekintem át a hagyományos szövegek alapján készült hanti szótár és a korpusz adatainak összevetése által (4). Az írást összegzés zárja (5).

2. A szintjai nyelvjárás és a szintjai korpusz

A vizsgálat ebben az első fázisban azon a szintjai beszélt nyelvi anyagon történik, amely Ruttkay-Miklián Eszter terepmunkáinak egyik eredménye.² (Ruttkay-Miklián 2001) Ez az anyag a hanti nyelvjárás anyagok között nemcsak műfaját, hanem terjedelmét tekintve is páratlan, ugyanakkor eltörpül azoknak az óriási elektronikus korpuszoknak árnyékában, amelyeken például az angol nyelvi kutatásokat végezték.³ Ha gyakorisági vizsgálatoknak nem is lenne értelme ezen az anyagon, a három ige prototipikus használatának leírását meg lehet kezdeni ennek alapján.

A hanti nyelv az uráli nyelvcsalád ugor, azon belül az obi-ugor ágához tartozik. Az orosz Föderációban, Nyugat-Szibériában beszélik. Történetileg megkülönböztethetünk egy keleti, egy déli és egy északi nyelvjárás csoportot,

² Ismételt köszönetemet fejezem ki Ruttkay-Miklián Eszternek, hogy gyűjtését lejegyzéssel és fordítással együtt rendelkezésemre bocsátotta.

³ A British National Corpus 100 millió szavas volt, a kisebbek pedig (pl. Corpus of London Teenage Language) 0,5–1 millió szót tartalmaztak (Newman – Rice 2001: 110–111).

a déli azonban már körülbelül egy évszázaddal ezelőtt eltűnt. A szinjai dialektus az északi nyelvjárás csoportba sorolható. Nevét a Szinja folyóról kapta, amely az Ob nyugati mellékfolyója. A legutóbbi népszámlálások szerint hantinak összesen kb. 30.000-en vallják magukat, akiknek csak mintegy harmada beszéli a hantit. A hanti a generációk közti nyelvátadás hiánya miatt veszéyztetett nyelv, tehát már az idősebb generációk is kétnyelvűek, a fiatalok csak akkor tudnak jól hantiul, ha hagyományos foglalkozást űző csoportokból származnak. A 2011-es adatok szerint a Szinja folyó mentén a lakosság 79%-a, azaz 1429 fő hanti (Ruttkay-Miklián 2014: 18–19).

A vizsgálat alapjául egy Ruttkay-Miklián Eszter által a 2000-es évek elején gyűjtött szöveganyag szolgál (Ruttkay-Miklián 2011). Adatközlője egy akkoriban ötvenes éveiben járó kétnyelvű beszélő volt, akitől több tíz órányi hanganyagot vett fel. Ezt az osztjakológiában szokásos transzkripcióval később lejegyezte, valamint magyar és angol fordítással látta el.

A gyűjtés a hanti nyelv etimológiai és nyelvjárási szótárából (Steinitz 1966–1988) kiindulva, a Schmidt Éva által kidolgozott módszer szerint történt. Ennek lényege az, hogy a terepmunkás megad egy szót, a beszélő pedig saját intuíción alapján elmagyarázza jelentését és használati körét, illetve esetenként elhatárolja más lexémáktól. A munka során az adatközlő saját intuíción alapján változatos terjedelemben szabadon beszél. Így valódi spontán beszédet rögzítenek (habozás, kiszólások, önkorrekciónok, töredékesség jellemzi). A szöveg tartalmilag sem szerkesztett, és később sem módosítják nyelvészeti vagy néprajzi preconcepciók. A beszélő a hagyományos hanti kultúrát és a modernebb világot egyaránt jól ismeri (Ruttkay-Miklián 2011). Idiolektusa a hanti nyelv biztos tudására vall, de az orosz nyelv hatását is tükrözi.

3. Kvázi-kopulák és testtartást kifejező igék

3.1. A kvázi-kopulákról

A kopula és a kvázi-kopula fogalma Pustet 2005 alapján a következőképpen adható meg.

A kopula olyan nyelvi elem, amely együttesen szerepelhet bizonyos lexémákkal, amikor azok a predikátum magjaként funkcionálnak. A kopula szemantikailag nem ad hozzá a predikátumhoz, amelyben szerepel. Ezzel szemben a kvázi-kopulák hozzátesznek valamelyest a predikátum jelentéséhez.⁴ Ez is mutatja köztes helyzetüket az igék és a kopulák között. A kopulának

⁴ A magyarban például a *fekszik*, *elaterül* (rendszerint: *terül el*) a lokatív mondatokban az alany szembetűnő vagy döntően horizontális kiterjedését idézi fel.

nincs önálló jelentése, és nem funkcionálhat predikátumként önmagában. Az igék ezzel szemben önálló jelentéssel bírnak, és egyedül el tudják látni a predikátum funkciót. A kvázi-kopulát nem lehet önmagában használni, azonban a predikátum jelentéséhez hozzátesz valamennyit az ige eredeti jelentéséből (Pustet 2005: 5–6).

3.2. A testtartást kifejező igékről

Az 'ül', 'áll', 'fekszik' igék kiemelt jelentőségét Newman 2009 alapján a következőkkel lehet alátámasztani. (a) Szemantikai címkékkell ellátott korpuszok alapján alapjelentésben a testtartást kifejező igék közül ezeknek a legsűrűbb a használata. (b) A testtartást kifejező igék közül ezek válnak a leggyakrabban kvázi-kopulává a lokatív és az egzisztenciális mondatokban. (c) A testtartást kifejező igék közül ez a három válik gyakran igeidő vagy aspektus jelölőjévé. (d) Olyan nyelv is van, amelyben ez a három ige vesz részt névszói osztályok jelölésében (Newman 2009: 31–34).

A lokatív mondatokban a létigén kívül kopulaként szereplő igék jellemzően tartalmaz szóra vezethetők vissza. Forrásul többek között a testtartást és elhelyezkedést kifejező igék szolgálnak.⁵ Ezeknek kopulaszerű használatuk mellett meglehet a szó szerinti igei jelentésük is.⁶ A szó szerinti és a kiterjesztett jelentések elkülönítésével is foglalkozik a szakirodalom (Fraser 2017). Megbízható mondattani és szemantikai fogódzót nyújt Frasernek az a tesztje, amely feltárja, mi történik, ha a mondat helyhatározóját töröljük. Pl. *Az öregember a parkban ül* mondatból a helyhatározó elhagyásával is elfogadható mondat válik, míg *Az olvasólámpa az éjjeliszekrényen áll* mondatból ezt a mondatrészt elhagyva nehezen értelmezhető eredményre jutunk: **Az olvasólámpa áll*. Ilyen felépítésű mondat csak az ige szó szerinti vagy alapjelentésével képzelhető el, a lokatív mondatoknak pedig kötelező eleme a hely megjelölése.

Jellemző, hogy a lokatív mondatokban használatos kopulák az egzisztenciális mondatokban is megjelennek.⁷ Megfigyelések szerint a nyelvek kétharmada ugyanazt a kopulát alkalmazza mindkettőben (Clark 1978, idézi Ameka 2007: 854).

⁵ Más mondattípusokban természetesen más szemantikájú igékből válhat kvázi-kopula, lásd pl. az angol *to become, to feel, to remain* etc. (Pustet 2005: 5–6).

⁶ Teljesen ki is üresedhet szemantikailag. Erre sok indoeurópai példát tud a szakirodalom, pl. a spanyol *estar* létige egy 'áll' jelentésű szóra vezethető vissza (vö. proto-indoeurópai **steh₂*; Ameka 2007: 856).

⁷ A címben szereplő mondat, amely egy suriskári nyelvjárású tankönyvből származik (Hatanzejev 1955: 89), egzisztenciálisnak tekintendő.

A fent vázolt igecsoportra különféle szempontú kutatások irányultak. Ezek egyike az emberre jellemző testtartásokat leíró igék (*ül, áll, fekszik*) metaforizációját, illetve ezeknek a lokatív mondatokban betöltött szerepét vizsgálta (Newman 2002b). Ez a kutatási projekt abból indult ki, hogy az 'ül', 'áll' és 'fekszik' igék az ember alapvető testtartását és a térben elfoglalt helyzetét, valamint a fizikai aktivitást is kifejezik, és a leggyakrabban metaforizálódnak más élőlények, illetve tárgyak cselekvésének vagy helyzetének leírására is. Alkalmasak továbbá arra, hogy különböző méretű és alakú tárgyak vagy objektumok helyzetére és alakjára utaljanak. Az azonban nyelvenként változó, hogy a fenti igékre a lehetséges metaforizációk közül melyek vonatkoztathatók. Az egyes testtartásokhoz az elhelyezkedés, a pozíció megtartásának könnyebb vagy nehezebb volta, illetve az adott kultúrában való megítélése stb. szempontjából különböző asszociációk társulnak, amelyek nyelvenként különböznek. Az angol nyelvben ezek a tulajdonságok, képzetek a következők (1. táblázat):

Térbeli helyzet	<i>sit</i>	viszonylag kompakt helyzet
	<i>stand</i>	vertikálisan elnyúló pozíció
	<i>lie</i>	horizontálisan elnyúló pozíció
Dinamika	<i>sit</i>	közepes mértékű kontroll, ill. egyensúly, könnyen fenntartható
	<i>stand</i>	a legnagyobb mértékű kontroll, ill. egyensúly, a legnehezebben fenntartható
	<i>lie</i>	a legkisebb kontroll vagy egyensúly, fizikai erőfeszítés nélkül fenntartható
Aktív zóna	<i>sit</i>	ülep (és felsőtest)
	<i>stand</i>	lábak (és felsőtest)
	<i>lie</i>	egész test
Szocio-kulturális	<i>sit</i>	kényelmes helyzet munkára és pihenésre is
	<i>stand</i>	potenciálisan a legnagyobb erőfeszítést teszi lehetővé
	<i>lie</i>	asszociációk: fáradtság, betegség, alvás, halál

1. táblázat:

Az angol testtartást kifejező igékhez köthető értékek és asszociációk az egyes domainekben (Newman 2002b: 2 alapján)

A fenti táblázat alapján esetleg úgy tűnhet, hogy a testtartásokhoz rendelt fogalmak univerzálisak, és ennek alapján a nyelvekben hasonló viselkedésű igékre lehet számítani, Vidaković-Erdeljić például feltételezi, hogy az üléshez univerzálisan pozitív asszociációk kötődnek, mivel az üléshez a pihenés fogalmát kapcsoljuk. Ha azonban ez a szükségesnél tovább tart, akkor inakti-

vitást és időpazarlást idéz fel, és ez már vezethet negatív jelentésösszetevőhöz. Kutatásai szerint az angolban, a németben és horvátban egyaránt az inaktivitás idéződik fel, amikor az 'ül' jelentésű igét élettelen alannyal használják. Ezt leszámítva azonban hatalmas különbségek vannak a horvát és a két másik vizsgált nyelvnek az 'ül' igéből kiinduló metaforizációi, illetve metonimikus használatai között, hiszen a horvát egyetlen jellemző használatától eltekintve (part of the scenario for the whole scenario)⁸ nem él ezzel a lehetőséggel. Másrészt az angol és a német között is nagy eltérés van, hiszen az utóbbiban kötelezően térbeli helyzetet kifejező igével kell kódolni a tárgyak hollétét lokatív mondatokban,⁹ míg az angolban ez inkább lehetőség (Vidaković-Erdeljić 2013: 276).

A metaforikus kiterjesztések a nyelvekben tehát nem egyformák.¹⁰ A magyar *A számítógép nálunk az asztalon áll* mondat szó szerint fordítva angolra aggályos eredményt hoz: *?The Computer stands on a desk in our house*, mert a számítógép vertikálitása nem prominens a többi dimenziójához képest, valamint lába sincs, és ez a két tényező az angolban nem teszi lehetővé a *stand* 'áll' ige használatát. Éppen ez utóbbiak miatt viszont az angolban a felhőkarcolóval és a franciaággal használható a *stand* ige lokatív mondatokban. Ugyanakkor magyar anyanyelvűeknek eszébe sem jutna az *ül* igét használni az alábbi angol mondat magyar fordításában: *The computer sits on the table*,¹¹ hiszen a magyar *ül* ige – szemben az *áll* és a *fekszik* igékkel – semleges stílusban nem vonatkoztatható tárgyakra, csak élőlényekre. A franciában a testtartást kifejező igékről pedig összefoglalóan elmondható, hogy használatuk nem terjeszthető ki [–élő] jegyűekre (Newman 2002b: 7).

Newman antropocentrikus megközelítésétől eltérően kutatótársaival Ameka nem a legjelentősebb testtartást kifejező igék metaforikus jelentéseit kutatta, hanem éppen ellenkezőleg: a lokatív mondatokban előforduló kvázi-kopulák forrásául szolgáló igéket kívánta meghatározni (Ameka – Levinson

⁸ A meghatározás szerint ez a következőt jelenti: „In such uses *sit* carries the meaning of 'to be in session' or 'to be a member of an official body' such as parliament, judicial panel, councils or committees.” Erre egy példa: *She teaches, consults, sits on committees, and participates in seminars* (Vidaković-Erdeljić 2013: 270).

⁹ *Stehen* 'stand', *liegen* 'lie', *hängen* 'hang', *lehnen* 'lean', *stecken* 'be in tight fit, be stuck', *klemmen* 'be stuck, be jammed', *kleben* 'stick by means of glue', *haften* 'adhere', *schwimmen* 'be afloat in liquid', and *schweben* 'be afloat' (Kutscher – Schulze-Berndt 2007).

¹⁰ Valójában még közeli rokon nyelvek is eltérhetnek ebben (Ameka – Levinson 2007: 848).

¹¹ Newman példamondata (Newman 2002b: 7).

2007). Az egyes nyelvek leírásaiból igen tarka kép bontakozott ki. Szerzőtársával Ameka több csoportot állapított meg annak alapján, hogy a semleges stílusú lokatív mondatokban az adott nyelv hány kvázi-kopulát alkalmaz:

- (a) Ige nélküli lokatív mondatokat ismerő nyelvek.¹²
- (b) Az egyetlen lokatív igét felmutató nyelvek csoportja.
- (c) A lokatív mondatokban nagyszámú igét alkalmazó nyelvek csoportja (9–200).
- (d) A lokatív mondatokban kis számú (3–5) kvázi-kopulát használó nyelvek köre.

Noha a (c) pontban leírt nyelvek köre távolinak, egzotikusnak tűnhet, valójában a német nyelv is nagyszámú kvázi-kopulát alkalmaz lokatív mondatokban. Ugyan a felsorolt 10 gyakori között nem szerepel az 'ül' ige, használatának van egy, a téma szempontjából fontos sajátja. Vidaković-Erdeljić korpuszvizsgálata szerint a németben a tárgyas *setzen* ige akkor használatos, amikor valamit emelvényre vagy magasabb helyre tesznek fel (Vidaković-Erdeljić 2013: 276), ami felveti a kérdést, hogy milyen különbségeket okoz az ülés mint cselekvés tárgyi kultúrája (hogyan, milyen környezetben, milyen alkalmatosságon történik), amely szempontnak relevanciája van a hanti esetében is.

4. Az *ɔməsti* ige jelentései és funkciói

A szó kiterjesztett jelentései nem voltak ismeretlenek az osztjakológiában. A hanti etimológiai szótár szerint (Steinitz 1966–1988: 103–106) a szó alapjelentésében az egész hanti nyelvterületen ismert. Az abból levezethető jelentéseket és nyelvjárási adatoltságukat a 2. táblázat mutatja:

jelentés		nyelvjárás	
a	sitzen, sich setzen	K	V-Vj Likr Mj Trj J
		D	Irt (DN KoP Kr ua)
		É	Ni Š Kaz Sy Pit O
b	sein	K	
		D	DN
		É	
c	wohnen, leben	K	
		D	
		É	Š

¹² Olyan nyelv azonban nincs, amelyben kizárólag ige nélküli lokatív mondatok vannak (Stassen 1997: 233ff, idézi Ameka – Levinson 2007: 855).

d	an seinem Platz sein	K	
		D	Kr Ni
		É	
e	sich irgendwo befinden (Haus, Boot)	K	Vj
		D	DN Ni
		É	Š Sy
f	unbeweglich stehen, ohne ab- und zuzunehmen	K	
		D	DN Ni
		É	
g	untergehen (Sonne)	K	
		D	
		É	Ni Kaz O

2. táblázat:

*Az əməsti intranszitiv jelentései a hanti etimológiai szótár szerint
(Steinitz 1966–1988: 103–106)*

4.1. Az əməsti ige a színjai szövegekben

A szótár által megadott jelentések többségére található példa a vizsgált színjai szövegekben is. Az adatközlő az əməsti ige jelentésének magyarázatakor saját intuícói szerint kizárólag a szó szerinti jelentést adta meg (4),¹³ amely a táblázat [a] jelentésével azonos:

- (4) *əməs-ti* *jasəŋ*, *nŭ*, *χōn* *əməs-l-ən*, *năŋ*
 ül-INF szó na amikor ül-PRS-SG2 SG2
- ilŋ* *mōlt* *elti* *əməs-l-ən* *il'i* *mŭw-ŋ* *əməs-l-ən*,
 lent valami -on ül-prs-sg2 vagy föld-LOC ül-PRS-SG2
- il'i* *χōta* *əməs-l-ən*. *šit* *ši* *jasəŋ*.
 vagy hol ül-PRS-SG2 az.N az.ADJ szó

'Az űlni szó, na, amikor űlsz, lent, vagy valamin űlsz, vagy a földön űlsz, vagy hol űlsz. Az az a szó.'

A [b] és [c] jelentésekhez ('sein; wohnen, leben') tartozik az alábbi példa (5):

- (5) *mălaŋ* *χŭl*, *mălaŋ*, *šit* *mălaŋ* *χŭl*, *wan*,
 gödör hal gödör az gödör hal nézd,

¹³ Később kitért más jelentésre is (lásd alább).

<i>jasti-l-a,</i>	<i>mǎlaŋ-ən</i>	<i>ɔməs-l:</i>	<i>mǎlaŋ</i>	<i>χül.</i>
mond-PRS-PASS.SG3	gödör-LOC	ül-PRS.SG3	gödör	hal

'Gödri hal, folyómeder gödri, az gödri hal, nézd, mondják, a folyómeder gödrében van (/?él): gödri hal.'

A szótár által megadott következő jelentéshez [d] sorolható az alábbi szövegrészlet. Amint a magyarázatból kiderül, ha a zuhanócsapda fel van húzva / fel van állítva, akkor „ül”, és ez szembenáll azzal, ha nincs beállítva, leesett vagy kiakadt (6):

(6)	<i>sesi,</i>	<i>śit</i>	<i>wante,</i>	<i>sesi</i>	<i>ɔməs-l:</i>	<i>sesi</i>	<i>ɔməs-s-en?</i>
	csapda	az	nézd	csapda	ül-PSR.SG3	csapda	felállít-PST-SG2.O
	<i>sesi</i>	<i>ɔməs-s-en?</i>	<i>il</i>	<i>pit-l</i>	<i>ki,</i>	<i>lűw,</i>	<i>sese-n</i>
	csapda	felállít-PST-SG2.O	le	esik-PRS.SG3	COND	SG3	csapda
	<i>śit,</i>	<i>jastl:</i>	<i>sese-m</i>	<i>sőχnəp-mal.</i>		<i>nő</i>	<i>śit</i>
	az	aszongya	csapda-SG1	véget.ér-EVID.PST.SG3		na	az
	<i>inśəs-ləl:</i>	<i>sese-m</i>	<i>ɔməs-əl?</i>	<i>sese-l</i>	<i>il</i>		
	kérdez-PRS.SG3.O	csapda-SG1	ül-PRS.SG3	csapda-SG3	le		
	<i>pit-məl,</i>	<i>śit</i>	<i>il</i>	<i>pit-əs.</i>			
	esik-EVID.PST.SG3	az	le	esik-PST.SG3			

'A zúzócsapda, az, nézd, a zúzócsapda ül: a csapdát felállítottad? A csapdát felállítottad? Ha leesik, az, a csapda, aszongya: a zúzócsapdám kiakadt. Na, azt kérdezi: a csapdám ül? A csapdája leesett, az leesett.'

A következő szótári jelentés [e] azzal a lokatív mondatbeli használattal azonos, amely a jelen írás fókuszában van: azaz a *Hol?* kérdésre adott válaszban fordulhat elő, és a helyhatározó mindig kötelező a mondatban (7):

(7)	<i>χəp</i>	<i>namən</i>	<i>ɔməs-l,</i>	<i>χəp-en</i>	<i>χűp-ən</i>	<i>űti</i>	<i>lak-l-a.</i>
	csónak	parton	ül-PRS.SG3	csónak-SG2	hullám-LOC	partra	vet-PRS-PASS.SG3

'(...) a csónak a vízparton áll, a csónakot a hullám kivetí a partra.'

A szótár által megadott, a fenti táblázatban [f]-fel jelölt jelentéssel ('unbeweglich stehen, ohne ab- und zuzunehmen') rokonítható, illetve az abból levezethető további jelentések igen gyakoriak a vizsgált szinjai szövegben. Az

első példában a mozgás hiányát fejezi ki az 'ül' ige (8), a következő kettőben inkább a változatlan állapotot (vö. inaktivitás) (9) (10):

- (8) *purlə-ti, nə purlə-ti* *šit müj, wəj purlə-l,* *χun*
 felszáll-INF na felszáll-INF az mi állat felszáll-PRS.SG3 mikor
šit nəχ wəj-en tōχəl-ən purlə-l. purlə-l müj?
 az fel állat-SG2 szárny-LOC felszáll-PRS.SG3 felszáll-PRS.SG3 mi
tōχləŋ χəp əməs-l, tōχləŋ χəp-en purlə-l.
 szárnyas csónak áll-PRS.SG3 szárnyas csónak-SG2 felszáll-PRS.SG2

'Felrepülni, na, felrepülni, az micsoda, a madár felrepül, amikor a madár a szárnyával felrepül. Felrepül micsoda? A repülőgép áll, a repülőgép felszáll.'

- (9) *wűsrem. nə mölti χəšək kawər-l-en, χűw-šək əməs-l*
 savanyú na valami húsleves főz-PRS-SG2.O hosszú-COMP ül-PRS.SG3
il'i müj, jastl: χəšəŋk-əl wűsrem-a ji-tal!
 vagy mi aszongya húsleves-SG3 savanyú-LAT válik-EVID.PRS.SG3

'Savanyú. Na, valami húslevet főzöl, hosszabb ideig áll, vagy mi, aszongya: a húslé megsavanyodik!'

- (10) *šaj jis-te-n jűpijən an-lan, nə, an-en*
 tea iszik-PTCP.PRS-SG2 után edény-PL<SG2 na edény-SG2
ujtman nəχ l'ōχət-l-en, šita χun¹⁴ nəχl
 természetesen fel mosogat-PRS-SG2.O ott mikor piszok(?)
telən χun əməs-l!
 tele mikor ül-PRS.SG3

'Miután megteáztál, az edényeidet, na, az edényeidet természetesen elmosod, ott hogy állna maszatosan?'

A szótárban megadott [g] jelentésre nincsen példa. Ugyanakkor dokumentálható egy 'áll valahogyan' ('valahogyan elrendeződni, lenni') jelentés is, amelyben a módhatározói bővítmény kötelező (11) – (12):

¹⁴ Az eredeti lejegyzés jelzi, hogy a magánhangzó minősége eltért a szótár szerint várhatótól. Ebben a cikkben az egyszerűség kedvéért minden előfordulása a szótári leírás szerint szerepel.

- (11) *nõ pɔχəl ultijən jasti-l-en χōta, pǎləŋ-ət pɔχləŋ-ət.*
 na gomoly olykor mond-PRS-SG2.O hol felhő-PL gomolygó-PL
pǎləŋ-ət, pǎləŋ-a jűw-mal, pɔχləŋ-a ɔməs-l-ət,
 felhő-PL felhő-LAT válik-EVID.PST.SG3 gomoly-LAT ül-PRS-PL3

'Na, a gomolyt néha mondod, hol, a felhők gomolyosak. A felhők, befelhősödött, gomolyokban vannak, (...)'

- (12) *tām misi paj tǒrn-ət misi paj-ət misi paj-ət-ən*
 ez lápi csomó fű-PL lápi csomó-PL lápi csomó-PL-LOC
ul-l-ət, nõ, ał-l-aj-ət misi paj-ət.
 él-PRS-PL3 na hív-PRS-PASS-PL lápi csomó-PL
tāmís pɔχl-ət-ən ɔməs-l-ət.
 ilyen csomó-PL-LOC ül-PRS-PL3

'Ezek a lápi sásfélék lápi sások, lápi sás zombékon nőnek, na, úgy hívják, hogy lápi sás. Ilyen csomókban állnak.'

A továbbiakban az 'ül' igének csak a kvázi-kopula funkcióját tárgyalom.

4.2. Az *ɔməsti* mint kvázi-kopula a színjai szövegekben

Az 'ül' jelentésű igékből Heine – Kuteva jellegzetes grammatikalizációs folyamatokat tárgyaló műve szerint is gyakran jön létre kopula (Heine – Kuteva 2004: 325).¹⁵ Ehhez egy olyan lépés vezet, amely során az eredetileg emberre használatos igének kialakul egy kiterjesztett, metaforikus jelentése is, azaz hasonló vonások vagy mozzanatok alapján az emberen kívül más élőlények vagy tárgyak térbeli elhelyezkedése is kifejeződik segítségével. A *Hol?* kérdésre felelő mondatokban, ahol a helyhatározó új közléselemként megjelenik, kötelező bővítmény, a térben elfoglalt helyzet kifejezésének szemléletessége háttérbe kerül. A különböző nyelvek tanúsága szerint azonban ez a háttérbe kerülés nem feltétlenül jelenti azt, hogy a szó jelentése teljesen kiürül, és bármilyen alannal azonnal használható lesz.

¹⁵ A másik két felsorolt funkció, ami még létrejöhet ilyen jelentésű igékből, az a habituális, illetve a folyamatos igeidő kifejezője. Más művek szintén kitérnek arra, hogy grammatikalizációs folyamatoknak az 'ül' jelentésű ige gyakran kiindulópontja, összefoglalja Vidaković-Erdeljić 2013: 264.

A megszorításokra korlátozott mértékben a korpusz adatai alapján is lehet következtetni. A tankönyvi példákkal szemben – vö. (1) – a színjai beszélő a tőle rögzített anyagban kisebb és nagyobb tárgyakkal együtt használja az ’ül’ igéből létrejött kvázi-kopulát. Ezek alapján a prototipikus alany stabilan álló, kompakt, alapjához képest nem magas, terjedelmes alappal rendelkező tárgy vagy nagyobb fajta objektum. Ez azonban csak hozzávetőleges meghatározás a korpusz alapján. Az érzékeny határookra bizonyíték például az alábbi szövegrész, amelyből látható, hogy a ház és a kúpsátor eltérő arányai valóban eltérő kvázi-kopula választását írják elő (13).^{16,17}

- (13) *χɔt-en, tūmís χār χɔt χōti jast-l-a: χɔt lɔj-l.*
 sátor-SG2 olyan nyíl.tér sátor hiszen mond-PRS- sátor áll-PRS. SG3
 PASS.SG3
- a tāmís pawəR χɔt χōt əmas-l. tūm, wante, tūm*
 de ilyen gerenda sátor hiszen ül-PRS.SG3 az nézd az
- āl lənšili-ti χɔt χōti. lənšili-l-en,*
 egyszerűen felállítgat-PTCP.PRS ház hiszen felállítgat-PRS-SG2.O
- jastl: χɔt lɔj-l. χɔt lɔj-l. ši χɔt-en,*
 aszongya sátor áll-PRS.SG3 sátor áll-PRS.SG3 az ház-SG2
- wan, ət əməs-l, lūw lɔj-l. āl*
 nézd NEG ül-PRS.SG3 SG3 áll-PRS.SG3 egyszerűen
- lɔs-l-en χōti āl lənšili-l-en jūχ-ət elti.*
 felállít-PRS-SG2.O hiszen egyszerűen felállítgat- fa-PL -bŐI
 PRS-SG2.O

’A ház, olyan nyílttéri sátorra hiszen mondják: a sátor áll. De az ilyen gerendaház pedig ül. Az, nézd, az csak úgy felállítgatott sátor. Felállítgatod, aszongya: áll a sátor. Áll a sátor. Az a sátor, nézd, nem ül, az áll. Csak felállítod hiszen. Csak felállítgatod fákból.’

A gyűjtés során, amikor a feladat kimondottan az *əməsti* ’ül’ jelentésének megvilágítása volt – a magyarázat első részét lásd (4) – a beszélő, érzékelhetően a terepmunkás újabb kérdésére elmondta azt is, hogy emberen kívül

¹⁶ Amit tovább bonyolíthat, ha nemcsak a végeredmény térbeli jellemzői meghatározók, hanem a kúpsátor felállításának módja is belejátszik, amely művelet köztudottan a fává felállításával kezdődik.

¹⁷ Lásd továbbá a (3) példát.

nálnák. Ilyen volt a címben szereplő mondat is. Másrészt az ’ül’ jelentésű ige nemcsak – akár épület nagyságú (3) – kompakt tárgy vagy objektum (2) hol-létének megadásában játszhat szerepet, hanem jellemzően városokkal és falvakkal mint alanyokkal is előfordul lokatív mondatokban – vö. (1) –, amelyek kiterjedése horizontálisan lényegesen nagyobb, mint vertikálisan, azaz amelyekkel felvetődhetne a ’fekszik’ ige metaforikus használata is. Az, hogy az ’ül’ ige jelentősége a vizsgált nyelvjárásban lényegesen nagyobb a másik két testtartást kifejező ige jelentőségénél, magyarázatként felveti a tárgyi kultúra sajátosságainak hatását.

A hantik hagyományosan nem magas, tágas építményekben laktak, az ülés lényegében a földön történt, nem pedig emelt helyzetben (zsámolyon, széken, padon stb.). Az így ülő emberhez tehát látványában hasonló a földön széles alappal támaszkodó, de ahhoz képest nem túlságosan magas tárgy, ami a metaforizációt lehetővé teszi. Ugyanakkor a lábak vizuálisan nem különülnek el nagyon a földön vagy padlón ülő ember képezte tömegtől, és különösebb funkciójuk sincs. Ez ahhoz vezethet, hogy a szóban forgó kvázi-kopula az ember többé-kevésbé kinyújtott lábához hasonló résszel egyébként rendelkező tárgyakkal mint alanyokkal is előfordulhat – ilyen volt a címben szereplő tanári asztal is. Az is elképzelhető, hogy kezdenek fellazulni a használati szabályok, és általánosul az *ɔmɔsti* mint lokatív mondatokban szereplő kopula. Ezt a magyarázatot támogatja a következő példamondat is, amelyben az alany – kétdimenziós volta miatt – szintén atipikus. Helyhatározó hiányában a mondat inkább egzisztenciálisnak tekintendő¹⁹ (16):

(16) *nãŋ is-çõr-en, tãm mũj ɔmɔs-l, ɔmɔs-l.*
 SG2 árnyék-kép-SG2 ez mi ül-PRS.SG3 ül-PRS.SG3

’A te árnyékos, ez itt mi, ül, ül (ez, ami van, van).’

A 3. táblázat azt foglalja össze, hogy az *ɔmɔsti* ige különböző szerepeiben milyen alanyal használható. Az utolsó oszlopban pedig a rendelkezésre álló adatok alapján levonható előzetes sejtések olvashatók arról, hogy milyen alanyokat feltételez az adott jelentés. Míg a többi jelentés esetében nehéz lenne közös geometriai jellemzőket találni, a ’valahol található’ jelentéssel előforduló alanyok közös térbeli tulajdonságai megadhatók.

¹⁹ Az *itt* szó a hanti szövegben nem szerepel.

	jelentés	alany	alany tulajdonságai
a	sitzen, sich setzen	EMBER	ember
b	sein	GÖDRI HAL	élőlény
c	wohnen, leben	?ÁRNYÉK	
d	an seinem Platz sein	(ZUHANÓ)CSAPDA	tárgy
e	sich irgendwo befinden (Haus, Boot)	CSÉSZE, FAZÉK, HAL, EDÉNY, ÉTEL, NYÍRKÉREG DOBOZ, SZÉK, ASZTAL, CSÓNÁK, SZÁN, HÁZ, ?ÁRNYÉK, LÁDA, TUTAJ	stabilan álló, kompakt, alapjához képest nem magas, terjedelmes alappal rendelkező tárgy vagy nagyobb fajta objektum
f	unbeweglich stehen, ohne ab- und zuzunehmen	HALBÉL, HÚSLÉ, BOGYÓ, VÍZ	élettelen, illetve élőlények részei
g	untergehen (Sonne)	–	–
h	'áll valahogyan, elrendeződik valahogyan'	LÁPI SÁS, FELHŐ, LÁBASKAMRA	élőlény (növény), élettelen

3. táblázat:

Az 'ül' szóval előforduló alanyok a szójelentések szerint osztályozva

A táblázatban felsoroltak közül az [e] jelentéshez tartozó tipikus alanyokra vonatkozó korlátozások szembeötlően elkülönülnek a többitől. Ugyanakkor a lábbal rendelkező bútorok és eszközök, valamint a (két dimenziós) árnyék előfordulása a nem prototipikus, de elfogadható alanyok jövőbeni vizsgálatát is felveti. Másrészt tisztázandó az is, hogy az 'áll' és az 'ül' igékből létrejött kvázi-kopulák használatának hol húzódik a határa.

5. Összefoglalás

A fenti vizsgálat az északi hanti 'ül' jelentésű igéből létrejött kvázi-kopula jellemzőinek leírására irányult.

A színjai beszélt nyelvi szöveg alapján az északi nyelvjárásokban az 'ül' ige eddig ismert jelentései többségükben adathozhatóak. Kvázi-kopulaként való használata szintén igazolható, és a példák alapján erősen valószínűsíthető, hogy az 'ül' igéből keletkezett kvázi-kopuláknak jóval szélesebb körű a használata, mint a két másik, testtartást kifejező igéből ('áll', 'fekszik') létrejötteknek. Használatának feltételei (azaz az alanyra vonatkozó megkötések) elkülönülnek a többi jelentésben megfigyelhetőktől. Kvázi-kopulaként sokkal szűkebb a felhasználási köre: a tárgyak alakja is megszabja, hogy szerepelhet-e a mondatban; az alanyként ilyenkor jellemzően stabilan álló, kompakt,

alapjához képest nem magas, terjedelmes alappal rendelkező tárgy vagy nagyobb fajta objektum szerepel. Pontosabb szabályok e korpusz alapján nem írhatók le, de további adatok bevonásával és szintjai hanti beszélő közreműködésével pontosíthatók.

Felvetődött az 'ül' ige metaforizációjában bizonyos nyelven kívüli tényezők szerepe, azaz a hanti tárgyi kultúra egyes vonásainak hatása. Mivel az ülés jellemzően a földön vagy például prémmelel, szőnyeggel borított padlón történt, ez meghatározta a látvány térbeli jellemzőit, ami hathatott a tárgyalt kvázikopula-használat szabályainak alakulására. A lábak szerepe és alakja funkcionálisan, illetve vizuálisan nem különül el, a lábak mindössze megnövelik azt az alapot, amelyen az ülő test nyugszik. Ezért lehetséges az, hogy a metaforikus használatban az ülő helyzet kiterjedt alapja más szempontoknál (Vannak-e lábai pl. a bútornak? Döntően a vízszintes kiterjedés nagyobb-e?) fontosabb, és ez a fő oka annak, hogy a vizsgált ige a lokatív mondatok legjellemzőbb kvázi-kopulájává válhatott. Mivel a hanti és a manysi nép hagyományos életmódja és anyagi kultúrája igen hasonló, ezt a feltételezést támogatja a manysi nyelvből ismert párhuzam is.

Rövidítések

1	első személy	LOC	lokatívusz
2	második személy	NEG	tagadás
3	harmadik személy	O	tárgyas ragozás
ADJ	melléknévképző	PASS	passzívum
COMP	középfok	PL	többes szám
COND	feltételes	PRS	jelen
DU	kettes szám	PST	múlt
EVID	evidenciális	PTCP	igenév
INF	főnévi igenév	SG	egyes szám

Irodalom

- Ameka, F. K. – Levinson, S. C. 2007: Introduction – The typology and semantics of locative predicates: posturals, positionals and other beasts. *Linguistics* (Special Issue: The typology and semantics of predicates: posturals, positionals and other beasts) 45/5–6: 847–872.
- Clark, Eve V. 1978: Locationals: existential, locative and possessive constructions. In: Greenberg, Joseph H. (ed.), *Universals of Human Language*. Volume 4: Syntax. Stanford University Press, Stanford. 85–126.

- Fraser, Katherine 2017: Polysemy of an English posture verb: a case study of non-literal meaning. <https://www.hf.uio.no/english/research/theme/syntax-and-semantics/events/conferences/fraser.pdf>
- Hatanzejev, P. E. 1955: П. Е. Хатанзеев, Букварь. Учпедгиз, Ленинград.
- Heine, Bernd – Kuteva, Tania 2004: *The World lexicon of grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kutscher, Silvia – Schultze-Berndt, Eva 2007: Why a folder lies in the basket although it is not lying: the semantics and use of German positional verbs with inanimate Figures. *Linguistics (Special Issue: The typology and semantics of predicates: posturals, positionals and other beasts)* 45/5–6: 1029–1064.
- Lazarev, G. I. – Akszarina, N. M. – Szengepov, A. M. 1984: Г. И. Лазарев – Н. М. Аксарина – А. М. Сенгепов, Хӓнты ясыӓ. Просвещение, Ленинград.
- Munkácsi Bernát – Kálmán Béla 1986: *Wogulisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Newman, John (ed.) 2002a: *The linguistics of sitting, standing and lying*. John Benjamins, Amsterdam.
- Newman, John 2002b: A cross-linguistic overview of sitting, standing and lying. In: Newman (ed.), 1–24.
- Newman, John 2009: English posture verbs: An experientially grounded approach. *Annual Review of Cognitive Linguistics* 7/1: 30–57.
- Newman, John – Rice, Sally 2001: English SIT, STAND, and LIE in small and large corpora. *ICAME Journal* 25: 109–133.
- Pustet, Regina 2005: *Copulas: Universals in the Categorization of the Lexicon*. Oxford University Press, New York.
- Ruttkay-Miklián, Eszter 2011: The dialect spoken by Roza Makarovna. *Synya Khanty Dictionary*. <http://hantisirn.nytud.hu/sites/default/files/Dialect%20of%20Roza%20Makarovna2.pdf>
- Ruttkay-Miklián Eszter 2014: *Amikor a láb elnehezül... A szinjai hantik tisztaságkoncepciója*. L'Harmattan, Budapest.
- Steinitz, Wolfgang 1966–1988: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Akademie Verlag, Berlin.
- Szengepov, A. M. 2008: А. М. Сенгепов, Хӓнты ясыӓ 3. Просвещение, Ленинград.
- Vidaković-Erdeljić, Dubravka 2013: The polysemy of verbs expressing the concept SIT in English, Croatian and German. *Jezikoslovlje* 14/2–3: 263–279.

**“There is a teacher’s desk sitting in front of the pupils’ desks.”
On the Khanty semicopula deriving from the verb ‘sit’**

This paper focuses on a Synja Khanty (North Khanty dialect) semicopula that goes back to the posture verb ‘sit’. After the survey of the basic meaning and metaphoric uses, its semicopula function is described. Compared to the patterns in some European languages, the distribution of the three main posture verbs, i.e. ‘sit’, ‘stand’ and ‘lie’, proves to be different. Namely, the North Khanty language, the spatial features of the objects like towns, villages, pieces of furniture, utensils, various vehicles etc. functioning as subjects invoke the semicopula ‘sit’ as a predicate of locative sentences, even in cases where many other languages would use either a ‘stand’ semicopula, or a ‘lie’ one. This characteristic is connected to some extralinguistic factors, namely, the scenery of sitting in the arctic culture in question. The main corpus of investigations is the 70 hour material of spoken Khanty that was collected by Eszter Ruttkay-Miklián two decades ago, however, some further examples of written sources are also quoted.

MÁRIA SIPOS